

6 ΜΑΘΗΜΑΤΑ

Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΓΙΑΝΟΥΛΗ ΧΑΛΕΠΑ

Χαλεπάς. Ένα όνομα-σταθμός στην ιστορία της ελληνικής –και όχι μόνο– τέχνης. Ένας γλύπτης που μέχρι σήμερα εμπνέει καλλιτέχνες, ιστορικούς και επιστήμονες με το έργο και τη μυθιστορηματική ζωή του. Ένας άνθρωπος που πρόσφερε μαθήματα ζωής με τη στάση του και απέδειξε πως, όσα εμπόδια κι αν συναντήσεις στη ζωή, αν ακούς την καρδιά σου και κυνηγάς τα όνειρά σου με αγωνιστικότητα, στο τέλος θα ανταμειφθείς!

Προκειμένου να αντιληφθούμε σε βάθος τη ζωή και το έργο ενός καλλιτέχνη, χρειάζεται να τον μελετήσουμε σε σχέση με το ιστορικό περιβάλλον του και τις γενικότερες εξελίξεις που συνέβαιναν όταν εκείνος δρούσε. Ας ξεκινήσουμε, λοιπόν, την περιήγησή μας ταξιδεύοντας πίσω στον χρόνο και στην Ευρώπη του 18ου αιώνα. Ήταν μια περίοδος ακμής για την επιστήμη και τη φιλοσοφία, οι οποίες επρόκειτο να εδραιώσουν την πίστη στην ανθρώπινη λογική και στις δυνατότητές της, ενώ η τελευταία, με τη σειρά της, θα γινόταν η αφορμή για τη γέννηση του φιλοσοφικού κινήματος του Διαφωτισμού. Η πίστη αυτή έφερε σωρεία μεταρρυθμίσεων σε όλους τους τομείς: η ελευθερία του ατόμου, η ελευθερία του λόγου και η θρησκευτική ελευθερία εμφανίζονται ως θεμελιώδεις αξίες της νέας κοινωνίας, η γνώση παύει να είναι προνόμιο των λίγων και αρχίζει η διάδοσή της με τη βοήθεια της *Εγκυκλοπαίδειας*, ενώ αριστοκράτες και βασιλείς χάνουν μέρος της δύναμής τους από την ανερχόμενη αστική τάξη. Επιστήμονες, φιλόσοφοι και καλλιτέχνες ενώνουν τις δυνάμεις τους για τη δημιουργία μιας κοινωνίας με αρχές την ισότητα και την ορθολογική σκέψη. Το καλλιτεχνικό κίνημα που ήρθε να συνοδεύσει το κλίμα της εποχής ήταν ο νεοκλασικισμός.

Ο νεοκλασικισμός πρότεινε την επιστροφή στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή τέχνη, με την αναβίωση κλασικών μοτίβων και θεμάτων. Όπως υποστήριζε ο κυριότερος θεωρητικός της εποχής, Γιόχαν Βίνκελμαν (Johann Joachim Winckelmann, 1717-1768), τα έργα των καλλιτεχνών θα έπρεπε να διαποτίζονται από την «ευγενική απλότητα και το ήρεμο μεγαλείο» των έργων της κλασικής αρχαιότητας. Έτσι, ο νεοκλασικισμός αντανάκλασε τις αρχές του Διαφωτισμού, που ήταν η λογική, η ηθική διαύγεια, η απλότητα και η πίστη στην αρμονία της φύσης. Και ενώ γίνονταν όλα αυτά στην ακμάζουσα Ευρώπη, η Ελλάδα βρισκόταν ακόμα υπό τον τουρκικό ζυγό και καμία σχέση δεν είχε με τα καλλιτεχνικά κινήματα που είχαν διαμορφωθεί ανά τους αιώνες και τις εξελίξεις που συνέβαιναν τριγύρω. Είχε περάσει σχεδόν ένας αιώνας από τη γέννηση του Διαφωτισμού όταν η Ελλάδα απέκτησε την ανεξαρτησία της και άρχισε να συμμετέχει στα καλλιτεχνικά δρώμενα της εποχής. Μέχρι τότε, η ενασχόληση με την τέχνη εντοπιζόταν μονάχα σε δύο νησιά της χώρας. Το ένα ήταν η Κέρκυρα, όπου ο Παύλος Προσαλέντης ίδρυσε το 1811 την πρώτη καλλιτεχνική σχολή στον ελλαδικό χώρο, και το άλλο ήταν η Τήνος, με τα τηνιακά μαρμαρογλυφεία και τη μακρόχρονη παράδοση στην επεξεργασία του μαρμάρου. Η παραγωγή τους μπορεί για την ώρα να περιοριζόταν σε έργα διακοσμητικού χαρακτήρα, όπως ήταν τα ταφικά μνημεία και οι εκκλησιαστικές συνθέσεις, όμως το φτωχό και απόμερο νησάκι της Τήνου θα αποδεικνυόταν, λόγω της παράδοσης αυτής, γενέτειρα πολλών καλλιτεχνικών ιδιοφυιών, όπως ήταν ο Λύτρας, ο Γύζης, ο Βιτάλης, ο Φιλιππότης, οι Σώχοι και άλλοι. Ένα από αυτά τα εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής, και μάλιστα από τα μεγαλύτερα, με υποκαταστήματα σε Μικρά

Ασία, Σμύρνη και Ρουμανία, είχε ο πατέρας του Γιανούλη, ο Ιωάννης Χαλεπάς. Τη μητέρα του την έλεγαν Ειρήνη.

Τον Αύγουστο του 1851, λοιπόν, το ζευγάρι απέκτησε το πρώτο από τα έξι παιδιά του: τον Γιανούλη. Να σας πω εδώ πως στην Τήνο το όνομα Γιανούλης θεωρείται διαφορετικό από το Γιάννης, κι έτσι για τους ντόπιους πατέρας και γιος δεν είχαν ίδιο όνομα! Μεγάλωσε λοιπόν ο Γιανούλης στο όμορφο χωριό του Πύργου, με τα γραφικά καλντερίμια και τα μαρμάρινα έργα των τεχνιτών να ξεπροβάλλουν σε κάθε γωνιά. Από μικρός απέκτησε επαφή με τον πηλό και το μάρμαρο στο εργαστήριο του πατέρα του και ανακάλυψε μέσα του την αγάπη του για την τέχνη. Αργότερα, στο σχολείο ήταν άριστος μαθητής, ο νους του όμως έτρεχε στην τέχνη και έτσι στην τσάντα του πάντα είχε μολύβια και χαρτιά για να σχεδιάζει. Τελειώνοντας το δημοτικό, το 1861, οι γονείς του τον έστειλαν στη Σύρο για να κάνει και το σχολαρχείο και όταν αποφοίτησε, ο πατέρας του θέλησε να τον βάλει στο εμπόριο. Ο Γιανούλης, όμως, είχε άλλες βλέψεις κι έτσι η επιθυμία του πατέρα του δεν βρήκε ανταπόκριση. Επίμονος καθώς ήταν και πεισματάρης, μετά από λίγο καιρό αρνήθηκε να συνεχίσει τη δουλειά του εμπόρου, πείθοντας εντέλει τους γονείς του να τον αφήσουν να ακολουθήσει το όνειρό του. Έτσι, το 1869 εγκαταστάθηκαν οικογενειακώς στην Αθήνα και ο Χαλεπάς γράφτηκε στο Σχολείο των Τεχνών (Βασιλικό Πολυτεχνείο). Ο πατέρας του τον ρώτησε τι ήθελε να ακολουθήσει, τη γλυπτική ή τη ζωγραφική, γιατί και στις δύο είχε κλίση, και εκείνος προτίμησε τη γλυπτική. Έτσι, με καθηγητή τον Λεωνίδα Δρόση, ο νεαρός Χαλεπάς αμέσως ξεχώρισε για το ταλέντο του και αποφοίτησε από τη Σχολή με διακρίσεις το 1872. Τον επόμενο χρόνο, με υποτροφία από το Πανελλήνιο Ίδρυμα Ευαγγελίστριας Τήνου, έφυγε για τη Βασιλική Ακαδημία του Μονάχου. Η Ελλάδα δεν είχε ακόμα συνδεθεί με την Ευρώπη σιδηροδρομικώς και έτσι ο μόλις 21 ετών Γιανούλης ξεκίνησε το μεγάλο του ταξίδι για να ενταχθεί στην πολυπόθητη αυτή Ακαδημία. Ταξίδεψε λοιπόν από τη Μαύρη Θάλασσα, πέρασε στο Βουκουρέστι και από εκεί συνέχισε την πορεία του για το Μόναχο. Στη σχολή παρακολούθησε μαθήματα στο εργαστήριο του κλασικιστή Μαξ φον Βίντνμαν (Max von Widnmann, 1812-1895) και από την πρώτη κιόλας τάξη ο παθιασμένος γλύπτης μας θέλησε να πάρει μέρος σε διαγωνισμό γλυπτικής για προχωρημένους μαθητές, όπου διέπρεψε! Έξι μήνες μετά έγινε νέος διαγωνισμός, στον οποίο πήραν μέρος εξήντα γλύπτες από όλη την Ευρώπη, μεταξύ αυτών κι ένας Έλληνας, ο Γιανούλης, ο οποίος πήρε ξανά την πρωτιά! Τον επόμενο χρόνο, σε ηλικία 24 ετών, φιλοτέχνησε το εκπληκτικό σύμπλεγμα του Σατύρου που παίζει με τον Έρωτα, γλυπτό που κέρδισε το χρυσό μετάλλιο στην Ακαδημία και, μαζί με το ανάγλυφο *Φιλοσοργία*, το έστειλε την ίδια χρονιά (1875) στην Γ' έκθεση των Ολυμπίων στην Αθήνα. Ενώ όμως στο Μόναχο διέπρεπε, τον θαύμαζαν και τον βράβευαν, στην Ελλάδα τον απέρριπταν επιδεικτικά. Τα δύο έργα του απορρίφθηκαν από την καλλιτεχνική επιτροπή της έκθεσης των Αθηνών και, σαν να μην έφτανε αυτό, την ίδια χρονιά η υποτροφία του διακόπηκε, παρά τις αντιρρήσεις του διευθυντή της Ακαδημίας. Έτσι, αναγκάστηκε να γυρίσει στην Αθήνα. Τίποτα όμως δεν τον πτοούσε! Δίχως να χάσει χρόνο, βρήκε ένα πρόχειρο ατελιέ κοντά στην πλατεία Συντάγματος, στο κέντρο της Αθήνας που τόσο πολύ αγαπούσε, για τη χάρη, τις αντιθέσεις και την αρχαιότητά της. Έπεσε λοιπόν με τα μούτρα στη δουλειά. Σε εκείνο το διάστημα, μεταξύ διαφόρων παραγγελιών για μνημεία και ιδιώτες, ο Χαλεπάς δημιούργησε την υπερφυσικών διαστάσεων πρώτη του *Μήδεια*. Η δραματική ατμόσφαιρα του μύθου τον συνέπαιρνε. Όσοι έτυχε να δουν το έργο, είπαν πως το είχε αποδώσει καταπληκτικά, ότι ήταν εκφραστικά και τεχνικά άρτιο. Εκείνος, όμως, καθόλου ικανοποιημένος δεν έμεινε από

την προσπάθειά του και έτσι το χάλασε και το ξανάφτιαξε πολλές φορές, μέχρι που στο τέλος το έσπασε! Αργότερα, μεταφέρθηκε στο πατρικό του, κοντά στην εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής. Εκεί, ένα μικρό αγόρι έγινε από τους πρώτους του θαυμαστές και ως πιστός φίλος θα τον ακολουθούσε σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Το αγόρι ήταν ο Θωμάς Θωμόπουλος, που αργότερα αφηγήθηκε ότι τρύπωνε στο μικρό εργαστήρι κάμποσες φορές με λαχτάρα για να γνωρίσει τον μεγάλο δημιουργό. Τα χτυπήματα από τον μαντρακά (είδος σφυριού) αντηχούσαν στους τοίχους καθώς ο γλύπτης σμίλευε το μάρμαρο ώστε να μεταφέρει σε αυτό το πήλινο πρόπλασμα του Σατύρου που παίζει με τον Έρωτα. Λίγο αργότερα, δημιούργησε και την εμβληματική *Κοιμωμένη*, επιτύμβιο έργο για τη Σοφία Αφεντάκη, που μέχρι σήμερα δεσπόζει στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών.

Εκείνη την εποχή, δύο ήταν οι αγάπες του Γιανούλη. Η μία ήταν η τέχνη και η άλλη η Μαριγώ, η αιθέρια Πυργιωτοπούλα με τα γαλάζια μάτια και τα ξανθά μαλλιά, που γέμιζε με έμπνευση την καρδιά του και υπήρξε η αφορμή για τόσα σχέδια και γλυπτά που υλοποίησε στο βάθος της ζωής του. Το τρυφερό ειδύλλιο, όμως, άντεξε μόλις τρία χρόνια. Παράλληλα, η αστείρευτη όρεξή του για δημιουργία δεν τον άφηνε σε ησυχία. Δούλευε ασταμάτητα, είκοσι ώρες το εικοσιτετράωρο, βουτηγμένος στον πηλό και στα σχέδια. Η εξοντωτική δουλειά, ο ανεκπλήρωτος έρωτας με την αγαπημένη του και κάποιες δυσκολίες που αντιμετώπιζε εκείνη την εποχή η οικογένειά του τον οδήγησαν σε συναισθηματική και ψυχική κατάρρευση. Η κατάσταση του Γιανούλη χειροτέρευε συνεχώς, μέχρι που τον χειμώνα του 1877 υπέστη νευρικό κλονισμό. Χωρίς κανέναν προφανή λόγο, άρχισε να καταστρέφει έργα του, ενώ επιχείρησε κατ' επανάληψη να αυτοκτονήσει. Απομονωνόταν, παραμιλούσε και γελούσε αναίτια. Οι γονείς και ο αδελφός του ο Νικόλας έκαναν πολλές προσπάθειες να τον συνεφέρουν, συμβουλευόμενοι γιατρούς. Δοκίμασαν από θεραπεία με λουτρά μέχρι ταξίδι αναψυχής στην Ιταλία, για να δει τις αρχαιότητες και τα μουσεία που τόσο τον συνέπαιρναν, μα οι θεραπείες ήταν μόνο πρόσκαιρες. Ο Χαλεπάς ήταν 37 ετών όταν διαγνώστηκε «πάσχωα από άνοια». Αυτό ήταν το συμπέρασμα των γιατρών της εποχής, που φυσικά λίγα γνώριζαν, ειδικά στην Ελλάδα, για ψυχικές ασθένειες. Ύστερα από αυτή τη διάγνωση, οι δικοί του αποφάσισαν να τον κλείσουν στο Δημόσιο Ψυχιατρείο της Κέρκυρας, όπου και παρέμεινε για δεκατέσσερα ολόκληρα χρόνια, ζώντας σε απάνθρωπες, σκληρές συνθήκες. Λίγα γνωρίζουμε για τα χρόνια του ψυχιατρείου, λέγεται όμως πως από όσες προσπάθειες έκανε να δημιουργήσει, μόνο ένα έργο σώθηκε, κλεμμένο από κάποιον φύλακα και παραπεταμένο στα υπόγεια του ιδρύματος, όπου βρέθηκε τυχαία το 1942. Τον Ιούνιο του 1902 κρίθηκε πλέον από τους γιατρούς μη επίφοβος και η μητέρα του τον παρέλαβε και τον γύρισε στην Τήνο. Ο πατέρας του είχε πεθάνει έναν χρόνο πριν.

Προτού καταλήξουν στο νησί, έκαναν μια στάση στην Αθήνα, όπου κανείς όμως δεν ήταν διατεθειμένος να νοικιάσει σπίτι σε έναν άνθρωπο που μόλις είχε βγει από το ψυχιατρείο. Μόνο ο Θωμάς Θωμόπουλος, που πλέον ήταν καθηγητής γλυπτικής στην Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας, τον υποδέχθηκε με θέρμη και τον πήγε στο Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου οι δυο τους περιπλανήθηκαν ανάμεσα στα αρχαία γλυπτά του Ερμή και του Ποσειδώνα. Γυρίζοντας στον Πύργο, στο πατρικό του, ο μπάρμπα Γιανούλης, όπως ήταν πλέον γνωστός στο χωριό, ζούσε πάμφτωχος, βόσκοντας πρόβατα και φέροντας το βαρύ στίγμα του τρελού του χωριού. Η μητέρα του, από φόβο μήπως η μανία του για τη γλυπτική τον οδηγήσει ξανά στην τρέλα, τον εμπόδιζε να κάνει το παραμικρό γλυπτό και του έσκιζε κάθε σχέδιο που επιχειρούσε να κάνει. Μέσα του,

όμως, σάλευε ακόμα εκείνο το πηγαίο πάθος της δημιουργίας κι έτσι ποτέ έπαιρνε τα βουνά και κομμάτιαζε με την παλιά του σμίλη τον βράχο, τότε καθόταν στο καφενείο, χάραζε δυο γραμμές στο μαρμάρινο τραπέζι και έφευγε λυπημένος, ενώ άλλοτε πάλι γέμιζε με καρβουνιές και μολυβιές τους τοίχους του σπιτιού του, στην προσπάθειά του να σχεδιάσει. Κι έτσι, παρέμεινε επί σαράντα ολόκληρα χρόνια ουσιαστικά αποκομμένος από τον κόσμο της τέχνης και αδρανής. Μονάχα το υποσυνείδητό του, που δεν ξεχνούσε την αγάπη του, τον έσπρωχνε να αναζητά παντού πηλό για να πλάσει και να δημιουργήσει ξανά τα πρώτα του προπλάσματα. Απομονωμένος πλέον, αλλά ήρεμος, ζούσε με τα προβατάκια του στο ρημαγμένο φτωχικό του, μαζί με την υπέργηρη μάνα του. Τον Γενάρη του 1915, όμως, οι στήλες των αθηναϊκών εφημερίδων πλημμύρισαν με άρθρα του Θεόδωρου Βελλιανίτη, ο οποίος εξυμνούσε το γλυπτό του Χαλεπά, την *Κοιμωμένη!* Τον ακολούθησαν και άλλοι πολλοί, μεταξύ αυτών και ο Παλαμάς, και ξάφνου άρθρα, επιστολές ακόμη και ποιήματα για τον γλύπτη κατέκλυζαν τις στήλες των εφημερίδων. Κατάπληκτοι οι Αθηναίοι μάθαιναν για πρώτη φορά πως ο δημιουργός αυτού του θαυμάσιου έργου τρελάθηκε και συγκινημένοι έτρεχαν στο Α΄ Νεκροταφείο για να θαυμάσουν το μαρμάρινο μνημείο. Τον επόμενο χρόνο, όμως, ο Χαλεπάς έχασε τη μητέρα του, η οποία, όσο καταπιεστική κι αν ήταν, τον λάτρευε και ήταν το στήριγμά του. Εκείνη τη χρονιά, καθώς και την επόμενη, δοκιμάστηκε για άλλη μία φορά στη ζωή του. Κατέφυγε σε μακρινούς συγγενείς για βοήθεια αλλά οι κρίσεις άρχισαν να τον επισκέπτονται ξανά.

Όμως, την Πρωτοχρονιά του 1918 έμελλε να αλλάξει η αβάσταχτη μέχρι τότε μοίρα του. Μόλις γύρισε από το βόσκημα, σκαρφάλωσε σε ένα νταμάρι, μάζεψε κόκκινο πηλό, τον πέταξε σε ένα τραπέζι στο κατώγι του σπιτιού και, σαν να μην είχε περάσει μια μέρα, άρχισε με εκείνη την αλλοτινή ορμή του να περιεργάζεται την άμορφη ύλη! Από τότε και στο εξής άρχισε σταδιακά να αναρρώνει και να δημιουργεί δίχως σταματημό έργα, προκειμένου να κερδίσει τον χαμένο χρόνο. Ο Πύργος έγινε τόπος προσκυνήματος φιλότεχνων και καλλιτεχνών, που επιθυμούσαν να γνωρίσουν από κοντά τον θαυμαστό καλλιτέχνη. Ο Θωμάς Θωμόπουλος έστειλε επιστολή στο Υπουργείο Παιδείας, προτείνοντας να βγουν εκμαγεία από τα προπλάσματα που είχε φτιάξει έως τότε ο Χαλεπάς και τα οποία, αν παρέμεναν σε μορφή πηλού, θα διαβρώνονταν με την πάροδο του χρόνου. Δημιούργησε τότε έργα στα οποία χάνονταν τα όρια μεταξύ ονείρου, φαντασίας και πραγματικότητας. Τον απασχολούσε η ουσία των συνθέσεων και όχι η λεπτομερής επεξεργασία και η ωραιοποίηση. Η φρενοβλάβεια, η μοναξιά, η σιωπή, «ο πόνος που είναι άντρας», όπως ο ίδιος έλεγε, λειτούργησαν σαν μυστικό εργαστήριο απ' όπου αναδύθηκε ένας αναγεννημένος, άλλος Χαλεπάς. Το καινοτόμο στοιχείο της «μεταλογικής» του περιόδου δεν αφορά τόσο τα θέματα που επέλεγε όσο τον πλαστικό τρόπο με τον οποίο τα απέδιδε. Όπως χαρακτηριστικά έλεγε ο ίδιος, «ο νέος (γέρος) Χαλεπάς ξεπέρασε τον παλιό (νεαρό)» – και για τον νέο Χαλεπά δεν υπήρχαν σύνορα στην τέχνη! Ανεξαρτητοποιημένος από τα ακαδημαϊκά του διδάγματα και απομονωμένος από την εικαστική κοινότητα, έπλαθε ελεύθερα και αυθόρμητα τον πηλό γεννώντας έργα δίχως προηγούμενο. Τα φώτα ήταν στραμμένα πάνω του. Εκθέσεις διοργανώνονταν προς τιμήν του, βραβεία και έπαινοι τού απονέμονταν, μα ο Χαλεπάς, λιτός και ταπεινός καθώς ήταν, τα δεχόταν μεν όλα αυτά με ευχαρίστηση, αλλά σαν να μην τον άγγιζαν βαθιά. Και πώς θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά; Μετά από σαράντα χρόνια στην αφάνεια και στην απαξίωση, μέσα από την προσωπική και μοναχική του πάλη επέστρεψε πίσω στον κόσμο των ανθρώπων, που έμοιαζε τόσο ξένος, τόσο μακρινός. Κι όμως, όταν κάποιοι θαυμαστές του του έστειλαν χαρτιά και μολύβια για να

σχεδιάσει, η ψυχή του γέμισε χαρά και τους έστειλε ένα ευχαριστήριο γράμμα που έλεγε: «Δεν υπάρχει άλλο γιατρικό για τους αρρώστους της τύχης από τα συμπαθητικά λόγια των ομοίων τους. Τα πονετικά σας λόγια και τα δώρα σας... και τι δώρα, αυτά που λάτρευα σε όλη μου τη ζωή!». Τόσο γειωμένος και τόσο υψηλός ήταν ο Χαλεπάς.

Το 1930, ύστερα από πρωτοβουλία της ανιψιάς του, Ειρήνης, μεταφέρθηκε στη λατρεμένη του Αθήνα. Σαν παιδί έτοιμο να ρουφήξει τη ζωή, ήθελε από την πρώτη κιόλας μέρα να τον πάνε παντού! Να δει τα ανάκτορα, τα μουσεία, την Ακαδημία. Λιγομίλητος και δωρικός, μα πλέον μέσα σε κλίμα αγάπης και θαλπωρής, παρέμεινε αφοσιωμένος στον σκοπό της ζωής του, την τέχνη. Ξυπνούσε με την ανατολή του ηλίου και έπλαθε αδιάκοπα με τα γέρικα χέρια του κόσμους, γεμίζοντας με αυτούς το εργαστήρι και το σπίτι. Ακόμα κι όταν ήταν πλέον άρρωστος και καθηλωμένος στο κρεβάτι, περίμενε καρτερικά τον θάνατό του συντροφιά με τα αγαπημένα του προπλάσματα, που στέκονταν τριγύρω, ενώ επεξεργαζόταν τις πτυχώσεις του σεντονιού του σαν να ήταν πηλός! Μέχρι που ένα απριλιάτικο μεσημέρι ο γλύπτης χαιρέτησε τους πήλινους φίλους του και την αγαπημένη ανιψιά του και έκλεισε τα μάτια του για τον αιώνιο ύπνο. Ήρεμος και γαλήνιος, αφήνοντας πίσω του μια συλλογή με περισσότερα από 150 έργα, γλυπτά και σχέδια, αλλά και τον μύθο που τον συνοδεύει μέχρι και σήμερα: του ανθρώπου που, ξεπερνώντας την ασθένεια, το στίγμα του ψυχικά διαταραγμένου και τον πόνο για τον χαμένο χρόνο, κατάφερε να «αναστηθεί» καλλιτεχνικά, να αποθεωθεί από την εικαστική κοινότητα και, το σημαντικότερο, να συμφιλιώσει στο τέλος τον μικρό και τον μεγάλο του εαυτό εκφράζοντας όλα εκείνα που τριγυρούσαν στο μυαλό και την καρδιά του σε εκείνο που ήταν γεννημένος να κάνει – την τέχνη!